

ЦІКАВА Й ВАГОМА ПРАЦЯ

(Рец. на: Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939 – 1944 рр.): історіографія проблеми. – Дніпро: Герда, 2017. – 460 с.)

За сімдесят післявоєнних років про історію руху Опору в Україні накопичено вже значний дослідницький доробок: нині на полицях бібліотек зберігаються тисячі праць різного формату, тематичної спрямованості й наукової ваги – від невеличких газетних публікацій до академічних багатотомних видань. Органічно цей друкований матеріал упродовж останніх 10 – 20 років доповнює ще й потужний електронний ресурс. І все це – поле для наукових пошуків історіографів, для фахівців, які працюють у спеціальній галузі історичних знань і які покликані, спираючись на це багате джерельне підґрунтя, осмислювати процес наукового осягнення історії руху Опору; також вони мають досліджувати теоретико-методологічні підвалини, на які опираються дослідники, описувати процес наукового поступу й накопичення знань у царині історії України часів лихоліття 1939 – 1945 рр., виявляти так звані «білі плями» й «слабкі місця» тощо. Та місія історіографа полягає не лише в цьому – він має ще виконати й суто прагматичне завдання: накреслити майбутні історіософські та тематичні вектори чи парадигми досліджень. Що в результаті має слугувати подальшому поглибленому вивченню цієї тематики. Іншими словами, історіографи повинні працювати не самі на себе, а «задля загального блага».

Об'єктивно вітчизняна історична наука постійно потребувала й потребує все нових і нових історіографічних досліджень, а надто – комплексних у галузях окремих проблем історії. Історія руху Опору в Україні в роки минулої війни в її історіографічних вимірах і потрактуваннях не виняток, а закономірність і потреба самої власне історичної науки. Тема ця назріла вже давно. Тим паче, що й останні ґрунтовні дослідження суто історіографічного штибу, зокрема, В. Замлинського, В. Клокова, М. Ковалю, О. Красюка, О. Марущенка, В. Санцевича та інших, де йшлося про наукове висвітлення руху Опору, вийшли друком давно. Їх актуальність і злободенність уже явно зменшилися, а завдання, які там висувалися, втратили свою вагу і наукові перспективи, принаймні, деякі з них. Отже, поява рецензованої праці була очікуваною.

У пострадянську добу в українській історичній науці відбулися радикальні зрушення, тематична палітра праць з історії руху Опору значно розширилася, а бібліографічний доробок поповнився великим масивом принципово нових праць. Усе це й вимагає нових історіографічних аналізів. Праця М.А. Слободянюка якраз і є спробою підбити певний історіографічний підсумок та дати поштовх для подальших наукових пошуків на теренах історії боротьби проти окупантів в Україні. За жанром і класифікацією це монографія з питань проблемної історіографії.

Дослідження М.А. Слободянюка – це спроба дати відповідь на виклики й потреби часу, а також історичної науки шляхом комплексного аналізу стану вивчення історії руху Опору в Україні від 40-х рр. минулого століття до сьогодення та віддзеркалення цього вивчення у вітчизняній науковій літературі. Автор поставив собі за мету непросте й доволі амбітне завдання: об'єднати і проаналізувати в одному дослідженні праці з історії всіх можливих течій, форм і проявів руху Опору в Україні. Це й визначило новизну та наукову цінність рецензованої праці, адже комплексний і цілісний аналіз наукової літератури з історії руху Опору в Україні, створеної у період 1945 – 2015 рр., до цього ще не був дослідницьким завданням вітчизняних історіографів, бо його попередники в своїх аналізах наукової літератури не виходили за межі 80–90-х рр. минулого століття.

Архітектоніка рецензованої праці доволі типова і традиційна: вступ, чотири розділи, висновки та список використаної літератури. У вступі (с. 7 – 10) автор визначив свої завдання: зробити аналіз концептуальних та методологічних основ, на яких з часів радянської доби донині базуються дослідження з історії руху Опору в Україні; встановити хронологію виникнення і подальшого розвитку українського історіописання боротьби з окупантами в Україні; подати класифікацію праць вітчизняних істориків відповідно до тематики і хронології; здійснити комплексний аналіз ключових проблем історії – українського в усіх його різновидах і проявах – руху Опору.

Оскільки обсяг літератури з обраної автором теми є надзвичайно великим, здійснення його історіографічного аналізу є справою непростю навіть для монографічного формату. Тож автор учинив цілком слушно й раціонально: він зосередився не на механічному аналізі всього корпусу історіографічних джерел, а на висвітленні найбільш важливих, узагальнюючих та академічних, типових і новаторських, а також науково вагомих праць. Навіть при такому обмеженні список використаних джерел та літератури містить понад 1 200 найменувань. Варто зазначити, що попри історіографічний характер праці, М. А. Слободянюк цілком доречно аргументує й активно використовує цілу низку документів із центрального та обласних архівосховищ, що надає його дослідженню більшої вагомості.

У першому розділі монографії (с. 11 – 115) під назвою «Джерелознавчі, історіографічні та методологічні особливості дослідження» здійснено огляд

історіографічних праць радянських та сучасних істориків, у яких підбито підсумки вивчення і висвітлення різних течій і проявів руху Опору в Україні. Тут М.А. Слободянюк виклав і авторський погляд на теоретичні засади наукових історичних досліджень, а також одночасно ґрунтовно розкрив власну методологічну лабораторію й теоретичні засади, на яких базуються його історіографічні пошуки. Як на наш погляд, усі вони відповідають сучасним принципам і потребам наукового пізнання минувшини і є досить продуктивними. Додамо до цього, що таке методологічне підґрунтя стало реальним дослідницьким інструментарієм пізнання, всіх його оцінок, висновків, узагальнень і навіть світоглядних роздумів – міркувань. Констатуємо, що в результаті все це дозволило йому впоратися з поставленими завданнями.

До новаторських пошуків у цій теоретико-методологічній царині слід віднести й розлогі авторські роздуми щодо місця й ролі в науковому пізнанні вітчизняної історії україноцентричних підходів. Незважаючи на те, що до роботи є деякі зауваження, вона заслуговує на увагу й спонукає до більш глибоких дискусій на цю суперечливу тему. Тим більше, що й досі в самій Україні зустрічаємо дослідники, які відкидають терміни «україноцентризм» та «україноцентричні підходи» і вважають їх антинауковими, шкідливими і контрпродуктивними.

Своєрідним епіграфом до другого розділу під назвою «Радянська історіографія антифашистської боротьби на українських землях» (с. 116 – 187) може слугувати теза про природне домінування вчених України і Білорусії у вивченні «всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників». Свого часу концептуальні підходи, методологія і тематична спрямованість цих досліджень диктувалися з Москви. М.А. Слободянюк вдало й аргументовано проводить думку про те, що головним напрямом публікацій радянського періоду стало висвітлення «керівної ролі Комуністичної партії» у розвитку підпільно-партизанської боротьби. Звідси й домінування історико-партійної літератури з історії руху Опору. Проте слід наголосити, що попри численні історіографічні аналізи попередників радянського доробку про «всенародну боротьбу в тилу німецько-фашистських окупантів», М. Слободянюк не вдався до банального «переспіву» вже сказаного, а продемонстрував виразну й послідовну власну позицію, головними ознаками якої є наукова неупередженість, виваженість, спроба уникнути політико-ідеологічних та критиканських підходів і оцінок. І це – позитивний показник фаховості автора.

Треба погодитися з висновками автора про те, що радянська історична наука не створила комплексної й неупередженої наукової праці з історії всього руху Опору в Україні, а значна частина її висновків і рекомендацій уже давно застаріла і втратила свою актуальність (с. 186). Водночас автор слушно наголошує, що напрацюваннями вчених радянського періоду не можна нехтувати, оскільки очевидно, що це цілком виважена і твереза оцінка надбань попередників. Нагадаємо, що в 40 – 90-х рр. ХХ ст. українськими радянськими дослідниками було опрацьовано й синтезовано величезний фактографічний матеріал, а

значну частину сюжетів і аспектів цієї розлогої теми було ретельно досліджено й оприлюднено в більш як 100 дисертаціях, 150 монографіях та понад 2 тисячах наукових статей тощо. Увесь цей доробок – це невід’ємний і органічний складник усього вітчизняного процесу пізнання історії руху Опору в Україні.

Третій розділ книги «Сучасне історіописання руху Опору в Україні» автор розділив на три підрозділи. Перший із них присвячено аналізу публікацій з історії радянського підпільно-партизанського руху, другий – з історії боротьби проти окупантів ОУН і УПА, а третій став спробою дослідника розібратися в складній і дискусійній проблемі кількісних показників ефективності руху Опору, критично оцінити наявні цифрові дані, узагальнити напрацювання на цій тематичній ниві сучасних вітчизняних істориків.

Поділяємо думку М.А. Слободянюка, щоправда, певною мірою аксіоматичну, яка викладена у висновку до цього розділу і полягає в тому, що здобуття Україною державної незалежності принесло у вітчизняну історіографію якісні зміни. І не прості зміни, а радикальні й революційні! Це проявилось у критичній переоцінці надбань попередників, активній розробці фальсифікованих, заборонених або малодосліджених аспектів теми. Упродовж нетривалого періоду, стверджує автор, вітчизняна історіографія набула самобутніх рис, виробила пріоритетні напрями наукових пошуків, розширила тематичну палітру досліджень і вже зуміла заповнити чимало «прогалин», які, як спадок радянської доби, дісталися сучасникам. До того ж, вони не просто заповнюють «білі плями», а й створюють наукові праці помітно нової якості. На думку автора монографії, і рецензент її поділяє, протягом 1992 – 2015 рр. доробок сучасників, присвячений історії руху Опору в Україні, не лише кількісно перевершив масив публікацій радянського періоду, він позначений більш високою, порівняно з продукцією попередників, якістю, вирізняється новизною (особливо – тематичною й персоналістичною), сміливістю в оцінках (часто радикальних, подеколи – необґрунтованих) і переоцінках зробленого в 40 – 90-ті рр. ХХ ст., намаганнями поєднати минуле й сучасне тощо.

Сучасна наукова література з історії руху Опору вже налічує понад 80 дисертацій і 200 монографій. Додамо до цього ще й понад 4 тис. наукових статей. Відтак, за підрахунками М.А. Слободянюка, загальний корпус вітчизняної наукової літератури, виданої за останні 70 років і присвяченої історії руху Опору в Україні, налічує понад 180 дисертацій, 350 монографій та 6 тис. статей.

До переваг аналізованої праці слід віднести те, що М.А. Слободянюк не просто проаналізував здобутки українських істориків у вивченні теми, а зробив деякі теоретичні узагальнення й окреслив необхідні, з його точки зору, напрями подальших студій. Цьому присвячено четвертий розділ монографії «Перспективні напрями досліджень з історії руху Опору» (с. 271 – 361). Як перспективні для наукової розробки автор визначив питання з історії польського та єврейського руху Опору в Україні, цивільного спротиву мирного населення. Втім, перелік перспективних напрямів може бути розширено, наприклад, за рахунок

досліджень феномену історичної пам'яті про війну і боротьбу з окупантами, співставлення особливостей руху Опору в Україні з аналогічними явищами в європейських країнах. Крім того, науковцем запропоновано вдосконалення термінологічного апарату (с. 55 – 70). Зокрема, у монографії подано авторське трактування поняття «рух Опору», окреслено позицію дослідника стосовно визначень «антифашистський» та «антинацистський», аргументовано порівняння концепцій «всенародної боротьби» та «атантизму», запроваджено використання дефініцій «цивільний спротив» і «духовний спротив» тощо.

Є всі підстави погодитися з думкою М.А. Слободянюка про те, що в процесі дослідження цієї розлогої проблеми від 1945 р. до 2015 р. історію руху Опору на території України під час Другої світової війни загалом висвітлено, а більшість емпіричних завдань вирішено (с. 366). Утім, на думку рецензента, ця тема ще не закрита навіть у фактографічній площині. І це стосується не лише замовчуваної упродовж тривалого часу тематики про націоналістичне крило руху Опору, про похідні групи ОУН на східні терени України, але й про партійно-радянське, яке останнім часом випало з поля зору дослідників. На часі – глибокі узагальнення, комплексні теоретичні осмислення, порівняльні й історіософські аналізи й пошуки нових пластів архівних джерел, які й досі не уведено до наукового обігу. Серед таких назвемо, наприклад, матеріали з фондів Служби безпеки України.

А скільки утаємниченого можуть відкрити матеріали закритих фондів Російських спецслужб!

Загалом праця М.А. Слободянюка справляє позитивне враження і, як на наш розсуд, є науково- й суспільно корисною. До її позитивів треба обов'язково віднести й те, що авторські пошуки не обмежуються виключно науковою літературою українського походження. Дослідник широко залучив праці провідних європейських істориків, філософів, правознавців чи психологів, особливо, коли йшлося про теорію пізнання чи дефініції і означення. Ця праця справді може слугувати всім тим, хто працює на цьому науковому поприщі.

Водночас робота не позбавлена й окремих недоліків, зокрема, виникло запитання щодо хронологічних рамок дослідження (с. 9). Чому за початок узято саме 1945 р.? Адже перші публікації про спротив окупантам, наприклад, М. Бурмістренка, І. Слинька, Т. Строкача та інших, з'явилися ще в 1941 – 1944 рр., тобто ще під час війни... Очевидно, що краще було б хронологічно й почати від 1941 р. Певні запитання виникли й щодо використання автором монографії терміну (поняття, визначення) «антифашистський рух Опору», який часто зустрічається в тексті, а й винесений у назву праці. З одного боку, це справді загальноживане означення. Воно народилося ще в ході війни, – і, до речі, лише в СРСР – та згодом ще й міцно прижилося як політико-ідеологічний штамп, який згодом узяли на озброєння «одержавлені й партійні» за ознаками і визначенням усі радянські суспільні науки й публіцистика. Та й спільнота прийняла його як узагальнену назву усіх ворогів-загарбників та, перш за все, – нацистів. І ось маємо історично доконаний факт і міцний елемент історичної пам'яті. А втім, це був той випадок,

коли, як нині заведено казати, в одному було зразу два (2 в 1), бо змістовно в цьому штампі був закладений і діагноз, і вирок, який не те що оскарженню, але навіть обговоренню не підлягав. Додамо до сказаного, що в ньому було більше класового й політико-ідеологічного навантаження й присуду, аніж науково виваженого, розважливого й неупереджено аналітичного. Можливо більш відповідним було б поняття «антинацистський рух Опору». Але в цьому випадку може випасти із поля зору опір, який чинили румунам у «Трансністрії», угорцям на Закарпатті або деякі польські з'єднання на західних теренах... Іншими словами, тут є ще над чим міркувати, і монографія М. Слободянюка до цього спонукає.

У першому розділі книги (с. 11 – 115) краще б було розширити історіографічний огляд та аналіз джерельної бази і більш фахово виписати класифікацію досліджуваних праць. На особливу увагу заслуговує новела про джерельне підґрунтя цієї монографії. У рецензента виникла ціла низка запитань і особливо з огляду на задеклароване автором на с. 106 таке резюме: «Таким чином, джерельну базу цього дослідження складають історіографічні (?– В.С.) праці радянського і сучасного періодів». Але ж вище йшлося про історію історіографічного процесу вивчення й осмислення того, що напрацювали науковці, які досліджували історію боротьби з окупантами, про його особливості й періодизацію, але не йшлося про власне самі історіографічні джерела... А ось про них у роботі якраз сказано і непевно, і невиразно, тому в рецензента виникають питання щодо цієї новели.

Кращої структуризації, глибших узагальнень та більш акцентованого показу дослідницьких особливостей і тенденцій уновітню добу не завадило б додати в третій розділ книги (с. 188 – 270), присвячений сучасному етапу вивчення історії руху Опору в Україні. Виграла б уся праця, якби автор у цьому розділі більш увиразнено й акцентовано показав ті якісні й наукові – лише і лише наукові! – чинники, за якими праці з історії руху Опору сучасного періоду перевершують доробок, створений ще за радянської доби. Напевне, треба було б додати й іменний та географічний показчики. Знайшов автор цього тексту в книзі й деякі стилістичні огріхи тощо.

Утім, ці зауваження не є такими, що руйнують усі позитиви, які виникають у рецензента після прочитання цієї монографії. Маємо всі підстави сказати, що це дійсно солідна, науково вагома й виразно авторська праця, яка реально заповнює певні прогалини в історіографічному аналізі усього вітчизняного історіописання руху Опору на українських теренах. Водночас М. Слободянюк накреслив цікаві й перспективні напрями подальших досліджень. І про це приємно писати, бо зазвичай суто історіографічні праці з'являються нечасто. На цій ниві в Україні працює небагато науковців. Відтак і маємо суто історіографічних праць з історії війни 1941 – 1945 рр. в Україні трохи більше десятка. Отож поява цієї монографії – це добрий знак і очевидний солідний внесок у розвиток вітчизняного наукового осягнення війни 1941 – 1945 рр. загалом і руху Опору в Україні – зокрема. Очевидно, що ця праця знайде свого читача і буде затребувана науковцями.